

XVIII. ve XIX. YÜZYILDA HALEP VE CİVARINDA SALGIN HASTALIKLAR*

Adem ÇALIŞKAN¹, Ahmet EYİCİL²

Geliş: 02.05.2019 / Kabul: 03.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.559807

Öz

M Ö kurulan ve ilk yerleşim yerlerinden biri olan Halep'te ilk çağlardan itibaren doğal afetlerin yanı sıra sürekli salgın hastalıklarda görüldü. Osmanlı hâkimiyetinde 400 yıl kaldığı süre içinde de kentte sürekli salgın hastalıklar yaşandı. Özellikle Avrupa'dan sonra Osmanlı topraklarında görülen veba ve ardından kolera salgını, sıtma ve tifo gibi hastalıklar, çeşitli hayvan hastalıkları sosyal hayatta etkili oldu. Şehirde kuraklık ve kıtlıklardan hemen sonra ortaya çıkan salgın hastalıklar nedeniyle binlerce insan öldü ve birçok hayvan telef oldu. Bu olumsuzluklar karşısında şehirde yaşayan halk etkilendi.

Osmanlı, bu salgın hastalıklara karşı diğer kentlerde olduğu gibi Halep'te de şu tedbirleri aldı. Tahaffuzhaneler açtı ve karantina uygulaması başlattı. Şehre doktorlar, eczacılar görevlendirdi ve şehrin temizliğine de önem verdi. Bazı ürünlerin satımını da yasakladı. Sığır vebasını engellemek için de koyun ve keçilerden alınan vergileri artırdı. Hayvan hastalıklarını önlemek için şehre baytar görevlendirildi. Yerel yöneticilerin de bu salgın hastalıklara karşı ihtiyatlı olmasını istedi. Alınan bu önlemler salgın hastalıkları bir dönem engelledi ise de tam netice alınamadı. Kaynaklara göre 639-1787 tarihleri arasında Halep ve civarında veba ve koleradan 159.970, 1800-1891'de de 70.167 kişi öldü. Bu salgın hastalıklardan ölenler gün gün Osmanlı Hükümetine

* Bu makale Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Halep Ermenileri (1800-1850)" isimli Doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Dr. Öğr. Gör., Gaziantep Üniversitesi, İslahiye M.Y.O, ademcaliskan@gantep.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1487-465X>.

² Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, aeyicil@ksu.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000_0002-0582-5584.

bildirildi. Hükümet salgın hastalıklarda görevini yerine getiren memurlara da başarılarından dolayı çeşitli nişanlar verdi. Ayrıca bu salgınlardan en fazla etkilenenler de Müslümanlar oldu.

Anahtar Kelimler: *Osmanlı, Halep, Veba, Kolera, Sağlık.*

EPIDEMIC DISEASES IN ALEPPO AND ITS ENVIRONMENT IN THE XVIIITH AND XIXTH CENTURIES

Abstract

Aleppo was founded before Christ, which was one of the first settlements in the region. Since the earliest times epidemic diseases were constantly seen in Aleppo as well as natural disasters. During the period of 400 years under the Ottoman rule, there were constant epidemics in the city. Particularly after Europe, the plague in the Ottoman lands and then the cholera epidemic, malaria, typhoid diseases and various animal diseases were effective in social life. Thousands of people died and many animals were killed because of the epidemics that occurred in the city immediately after drought and famine. This negative events affected the city's life socially and economically.

The Ottomans took the following measures in Aleppo as in other cities against these epidemics. Tahaffuzhanes were opened and quarantine application launched in the city. Doctors and pharmacists were appointed to the city, they gave paying attention to the cleanliness of the city. they also banned the sale of certain products. Ottomans also increased the taxes on sheep and goats to prevent cattle plague. Ottoman adminastors were assigned veterinarian to the city to prevent animal diseases. They also asked local administrators to be cautious against these epidemics. These measures prevented epidemics for a period, but did not completely stop. According to sources, 159.970 people died from the plague and cholera in Aleppo and its environment between 639-1787. In the region 70.167 people also died because of these dieases between 1800 and 1891. People who died of these epidemics were reported to the Ottoman Government day by day. The government also gave a number of insignia to the civil servants who were fighting against the epidemic in the region. Muslims were the most affected by epidemic diseasesin Aleppo and its environment.

Keywords: *Ottoman, Aleppo, Plague, Cholera, Wealth.*

Giriş

Sözlükte “yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek” anlamına gelen veba, ta'n kökünden türeyen tâûn'dur ve ilk kez 1894'te Alexandre Yersin tarafından

bulunmuş ve “*yersinia pestis*” olarak adlandırılmıştır (Varlık 2012:175). Bu salgın ateşli bir hastalıktır ve insanlara da fare ve diğer kemirici hayvanlarda bulunan pirelerden geçer. Bu pireler lağım farelerinin asalağı olduğu için fare ölümleriyle yer değiştirir ve yeni canlıların kanını emerek veba mikrobu bulaştırır. Bu yolla mikrop diğer memeliler aracılığı ile de insanlara geçer. Özellikle bu salgın nüfusun fazla olduğu ve insanların birbirleriyle etkileşiminin fazla olduğu şehirlerde daha çok görülür (Turna, 2011:2, 3, 11, 13). Ayrıca bu salgının yayılmasında iklim şartları önemlidir. Daha çok sıcak yaz aylarında yayılma imkanı bulurken, kış aylarında sınırlı etkide yayılır (Ayar-Kılıç, 2017:164). Vebadan ölenlerin yıkanması ve bu salgından ölen insanların eşyalarının kullanılması da salgının yayılmasında önemli bir faktördür. (Panzac 2011:42-43) Vebaya yakalanan insan 2 ile 6 gün içinde ölür (Ak, 2016:213, 215).

Bu salgın ilkçağdan günümüze kadar üç evrede ortaya çıktı. İlk kez milâdî 541’deki Jüstinyen vebası denilen hastalık VIII. yüzyılın ortalarına kadar aralıklarla devam etti ve İslâm’ın doğduğu ve yayıldığı topraklara kadar yayıldı. XIV. yüzyıla kadarda büyük ölümlere yol açan veba görülmedi. 1330’larda ise Orta Asya steplerinden başlayarak yayılan veba, 1347’de İpek yolu boyunca ticaret kervanları aracılığıyla yayıldı ve İslâm dünyasında vebaya “*kara ölüm*” denildi (Varlık, 2012:176). 1348’de de Doğu ve Batı İslam dünyasında çok geniş alana yayılan veba salgını İbn-i Haldun “*ocak söndüren*” diye tanımladı (İbn-i Haldun, 2014:24). Bu salgının ikinci evresi ise XIX. yüzyılın ortalarına kadar Dünya genelinde büyük çaplı ölümlere yol açtı. Bombay vebası olarak ta bilinen üçüncü evre ise XIX. yüzyılın ikinci yarısında Güneydoğu Asya’dan Dünya’nın her yerine yayıldı ve XX. yüzyılın ortalarına kadar da devam etti (Varlık, 2012:176).

XIV. yüzyılda Avrupa’dan sonra XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarında görülen vebanın (Batği 2017:173) XV. ve XVI. yüzyılda artmasının en önemli nedeni fetihlerin artması idi. (White, 2013:70-71) Ancak genel anlamda salgın XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa’da sonladıktan sonra Osmanlı topraklarına yayıldı. Bu salgın dalgası Balkanlar, Anadolu ve Arap yarımadasına kadar geniş alanları etkiledi ve XIX. yüzyıla kadarda Osmanlı topraklarında birçok insanın ölmesine yol açtı (Panzac, 2011:1, 4). Anadolu’da veba salgınına “*yumurcak*”, “*yumrucak*”, “*oymaca*”, “*baba*”, “*ölet*”, “*kıran*” gibi isimlendirmelerde verildi. Osmanlı bu salgın hastalıklarla mücadele etmek için XVI. yüzyıldan itibaren karantina uygulaması başlattı. Ancak veba salgınının geniş alanlara tesir etmesinde fetihlerin artması haricinde

şehirleşmeyle birlikte toplumsal iletişim, ticari ilişkiler ve hac gibi dini vazifelerde önemli bir etken oldu (Turna, 2011:3, 8, 10, 11, 15).

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti salgınlara karşı bir takım önlemler aldı (Özlü-Tiryaki, 2019:1170). Ancak Osmanlı topraklarında 1803'te 150.000, 1813'te 100.000, 1822'de ise 150.000 kişi veba salgınından öldü (Akyay, 1974:211). Osmanlı bu dönemde salgınlara karşı ilk defa 1838'de resmi bir karantina meclisi oluşturdu (Sarıyıldız, 1994:334). 1839'da da bir Karantina Nazırlığı kurdu. Alınan bu önlemlere rağmen 1840 ve 1844'te yine salgınlar görüldü (Turna, 2011:15). Ancak 1838'de uygulanan karantina uygulaması netice verdi ve ölümler azaldı (White, 2013:130). 1847, 1849 ve 1869'da da veba salgını tekrar Osmanlı'da görüldü (Özdemir, 2005:32).1894'te tekrar güçlü bir şekilde ortaya çıkan veba salgını yaklaşık bir yarım yüzyıl devam etti. (Turna, 2011:15).

Sığır türü büyükbaş hayvanlardan bulaşan ve bir tür virüs olan sığır vebası da kısa zamanda büyük çaplı sığır ölümlerine neden oldu. XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da devam eden bu hastalık daha sonra Osmanlı topraklarında görüldü. Osmanlı arşiv belgelerine *veba-i bakarî* olarak geçen bu hastalığa halk arasında da “*sığır öleti*”, “*malkıran*”, “*mal ağrısı*”, “*or*” denildi. XIX. yüzyılda özellikle Doksan üç Harbi'nden sonra Osmanlı genelinde daha sık görülen bu salgın, giderek arttı ve çok çaplı sığır ölümlerine neden oldu (Ak, 2016:215-216). Bu nedenle Osmanlı ilk veterinerlik okulunu diğer alanlarda olduğu gibi askeri kökenli bir meslek olarak açtı. İlk kez ordunun ihtiyacını karşılamak için 1842'de Prusyalı baytar Goldlewsky'yi davet eden Sultan Mahmut, bu kişiyi baytarlık eğitimi teşkilatına memur etti ve Osmanlının ilk veteriner okulunu açtırdı. Ancak ilk veteriner okulu girişimi okuma ve yazma bilmeyen askerlerden seçildiği için başarıya ulaşmadı. Daha sonra 1849'da Sultan Abdülmecit döneminde Harbiye Mektebi'nde özel bir sınıf olarak yeniden açılan veterinerlik bölümü, Harp Okulu bünyesinde ilk mezununu 1853'te verdi (Özlü, 2014:99-101). Doksan üç Harbi'nden sonra ise sivil Tıp Mektebi hocaları ve Umuru Baytariye Müfettişi Umumisi Mehmet Ali beyin girişimleri ile sivil bir veteriner okulu açılması kararlaştırıldı. Bu okul 1889'da açıldı ve ilk mezunlarını 1893'te verdi. 1893'te de “*Zabıtai Sıhhiyei Hayvaniye Talimatnamesi*” kabul edildi ve bu talimatname ilk kez Bursa'da uygulandı (Erk, 1963:230). Alınan bu önlemlere rağmen yeterli derecede gerekli önlemlerin alınmaması Osmanlı'da salgının sık sık yaşanmasına ve büyük hayvan teleflerine yol açtı. 1847, 1877, 1881, 1889, 1893, 1894, 1899, 1905 ve 1906'da çıkan sığır vebası salgınında çok sayıda hayvanın telef olması Osmanlıda hayvancılığın gelişmesini önledi (Özlü, 2014:99-101).

Diğer bir salgın olan Kolera ise bir bağırsak hastalığıdır ve hastaların dışkıları ile içme sularına ve oradan da aracılığı ile insanlara bulaşır. Bu nedenle açıktaki içme sularının durumu hastalığın yayılmasında önemli bir faktördür. Ayrıca alt yapı bakımından yetersiz olan nehirler, havasız, karanlık ve nemli yerler hastalık için uygundur. Bu mikrop insanlara bulaştığı zaman aşırı kusmaya ve vücutta su ve tuz kaybına, vücutta kurumaya, kanda koyulaşmaya, ürenin yükselmesine, kan basıncının düşmesine, idrarın azalmasına veya kesilmesine ve kaslarda da kramplara neden olur. Bunlar da hastanın ölümüne yol açar (Ak, 2011:255-256).

Bu salgın ise XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (Bozan, 2015:220) ilk olarak Hindistan'da ortaya çıktı ve kısa zamanda diğer ülkelere yayıldı. 1817'de Bengal'de görülen salgın (Ak, 2011:255-256) XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'da oradan da (Lüleci, 2014:1347) XIX. yüzyıl boyunca da Dünya geneline yayıldı. Basra Körfezi üzerinden de Batı Anadolu ve Akdeniz sahillerine yayılan hastalık, Osmanlı topraklarında ilk kez 1822'de görüldü (Ak, 2011:255-256). Osmanlı belgelerine ise "*illet-i kolera*", "*illet-i âdiyye*" veya "*illet-i mahûf*" diye geçti.(Gül, 2009:241) Kolera salgının veba ve diğer salgın hastalıklardan daha fazla ölümlere neden olması devletlerin daha ciddi önlemler almasına yol açtı (Şimşek, 2015:399). Osmanlı bu nedenle bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı dönemlerde karantinada bulundurulacak hastaların muayyen müddeti geçirmeleri ve salgının yayılmasını engellemek için tahaffuzhaneler oluşturdu (Bozan, 2015:226-227). XIX. yüzyılda da tedbir olarak Hıfzıssıhha Başmüfettişi Kimyager Bonkowski Paşa'nın önerisi ile 20 baştabibi Anadolu ve Rumeli'deki vilayet merkezlerine görevlendirildi. Bu doktorlar, denetimler yaparak, salgına karşı gerekli temizliklerin yapılmasını ve hastalık var ise hemen gerekli tedbirlerin alınmasını sağladı. Ayrıca bu doktorlar içinde ayrı bir müfettiş tayini yapıldı. II. Abdülhamid döneminde de hastalığın yayılmasına engel olmak için Avrupa'dan, içinde belirli sıcaklık ile kurutma, mikrop üreten ve dezenfekte işine yarayan etüv makineleri alındı (Atar, 2016:840-841).

I. Halep Adı

Suriye'nin Dımaşk'tan sonra en önemli şehri olan Halep ismine (Koltuk-Sağlamçubukcu, 2018:22) ilk kez M Ö XIX. yüzyılda rastlandı. Fırtına tanrısı Adab, Baal yâda Teşup'a adanmış şehir Halep idi (Büyük Larousse, 4953). Aramlılar ise Halep'e Zoba Aramı ismini verdi (Lewis, 2006:26). Ayrıca Halep adı Antik çağda Amorite dilinde demir ya da bakır madeni anlamında kullanıldı (Metroplolitan Paul 2007:2). Şehrin adı M Ö 3 bin yılına ait Akad tabletlerine Halaba ve Halman/Halwan olarak yazıldı (Yazıcı, 1997:239). Hititçe'de ise

şehrin adına Halap, Mısır dilinde Hrb (Harebe) denildi. Halep'e Chalybôn da denilirdi (Danişmend, 1971:484). Selevkiler döneminde de şehrin adı Beroia idi (Raymond, 2017:249). Mari Krallığı döneminde de şehrin ismi Halab veya Halappa'ydı (Edhem, Masters, Goffman, 2012:21). Arapça'da süt sağmak anlamına gelen şehre Halepü'ş-Şehba (Bayraktar, 2004:5) ve Dârü'ün-Nasr'da denildi (Durmuş, 2014:21). Şehre Tell-Halep'te dendi. Tell Arapça tepe, Halep ise sağmak anlamında idi (Alnhayer, 2017:3). Türkçe'ye Halep, Fransızca 'ya Alep, İngilizce, İtalyanca ve Almanca'ya da Aleppo olarak yazıldı (Çakar, 1998:1). Bu nedenle Avrupa dillerine ve haritalarına da kentin adı Aleppo geçti. Şehrin solgun havasından dolayı kente gri anlamına gelen El-Şehbe de denildi. Yahudiler ise Halep'i İbranice yazılarına Aram Saba diye kayıt etti (Marcus, 2013:31, 35). Halep'in eş-şehba lakabı ayrıca Akca anlamında idi (Çakar, 1998:2). Halep'te yaşayan Musevilerde Halep'i Sepheruam yani Melekler şehri diye adlandırdı (Maclean, 2006:120).

Bir rivayete göre Hz. İbrahim bu şehirde halka süt dağıttığı için buraya süt manasına gelen Halebü'ş Şehba denildi. Haleb sağma, Şehb ise beyaz anlamına geldiği için şehre bu isim verildi (Evliya Çelebi, 2006:241, 277-278) ve şehre Hz. İbrahim'den dolayı Haleb-i İbrahimi de denildi (İbn-i Battuta, 1907:66-67). Diğer bir rivayete göre ise Beni Mehr b. Hayz b. Cessan b. Mükennef'in oğlunun ismi Halep'ti. Bu nedenle de buraya Halep denildi (Karasu, 2011:1). Kentteki ev, cami, kilise ve dükkanların bölgeye özgü yerel taş ocaklarından gelen beyaz taşlarla yapıldığı için de şehre Halebü'ş Şehba denildi (Edhem, Masters, Goffman, 2012:21). Halebü'ş Şehba ismi bunlardan farklı olarak silahlı büyük tabur, güçlü kuvvetli anlamına da gelmekte idi (Karaköse, 1996:1).

II. Osmanlı Döneminde Halep İdaresi

24 Ağustos 1516'da pazar sabahı Osmanlı ordusu ile Memluk ordusu Halep'in 38 km kuzeyindeki Antakya'dan Menbic'e giden yol üzerinde Dabık (Merc-i Dabık) adlı yerde savaştı. Bu savaştan sonra Halep ve civarı Osmanlı Devleti yönetimine girdi (Yiğit, 2004:93). Yavuz Sultan Selim de şehirde 15 gün kaldı. Bu sürede de eyalet yönetimine Karava Paşayı, kadılığa Kemal Çelebiyi, defterdarlığı da Abdullah Paşazade Abdi Çelebiyi görevlendirdi (Ercan 2002:697). Halep'in merkez seçilmesi ile buraya üçüncü bir defterdar tayin edildi. (Karal, 2001:191) XVI. yüzyıl sonlarından itibaren (Karpat 2014:54) Halep'e Türk unsuru yerleşti (Hathaway, 2016:34, 37). Bu yüzyılda da Halep, Beylerbeylik statüsüne getirildi (Uluçay 2012:138). Tımar sisteminin

uygulanması ve Anadolu Sipahilerinin bulunması Halep'in Türk İslam şehri haline gelmesinde önemli bir etken oldu (Masters, 1997:245).

Yavuz Sultan Selim başlangıçta Mısır'ı Osmanlı merkezine bağlamadı (Ortaylı, 2016:67) ve Suriye bölgesinde de idari alanda bir değişiklik yapmayarak (İshakoğlu 2012:67) bölgede bir süre Memlük idari teşkilatı devam etti (Masters, 1997:244). Daha sonra Lübnan ve Suriye bölgeleri Şam, Halep, Trablus ve Sayda olmak üzere dört eyalete bölündü (Öney, 2016:41). Halep ise Şam beylerbeyliği içinde yer aldı (Masters, 1997:244) ve şehir Şam'a bağlandı. 1517'de yapılan ilk düzenleme ile de Arap vilayet sancakları Ayntab, Behisni, Birecik, Darend, Divriği, Halep, Hama, Humus, Kâhta, Gerger, Malatya, Rum Kal'a, Sis, Şam, Tarsus ve Trablus olmak üzere on altı bölgeye ayrıldı (Çakar, 1992:13). Bu dönemde Halep bağımsız bir eyalet yapılmadı ve sancak listeleri Şam ve Arap Eyaleti olarak kayıt altına alındı (Bayraktar, 2004:14). Canberdi Gazali İsyanı'ndan sonra ise bölge 1521'de Biladü's Şam olmak üzere Şam, Halep ve Trablus olmak üzere üçe ayrıldı (Samur, 1983:3). 1521'de eyalet olan kent (Brown, 2003:173) bu yıldan itibaren Osmanlı paşaları tarafından idare edildi (İvanov, 2013:55) ve tamamen Osmanlı eyaleti oldu (Tekin, 2013:682). 1524-1525'te de Şam'a bağlı kalmaya devam eden Halep, Altınöz, Amik, Az'az, Bab, Bakras, Cabbul, Cebel-i A'la, Cebel-i Akra, Cebel-i Beni Âlim m'inel-gariban, Cebel-i Berişe, Cebel-i Seman, Com, Derbisak, Efamiye, Halkalar, Harim, Kefer Tab, Kuseyr, Matah, Menbiç, Revandan, Revc el-Garbi, Revc el-Şarki, Sermin, Sermin Mine'l-garbiyan, Şağur, Şeyzer, Zaviyetü'l-Yare mine'l-garbiyan olmak üzere 28 Nahiye ve kaza, bunlara bağlı 353 köy ve 572 mezradan oluştu. 1527'de ise Şam ayrı bir vilayet oldu. Halep ise Şam'a bağlı kalmaya devam etti. Şam ise paşa sancağı olmak üzere Adana, Halep, Trablus, Kudüs-ü şerif ve Gazze, Hama, Humus, Antep, Sis, Tarsus, Nablus, Safed, Birecik, Deyr, Rahba, Ekrad, Üzeyrili, Salt, Aclun sancaklarından oluştu (Çakar, 1998:13-16).

1520'de Üzeyr kazası, Adana sancağından ayrılarak müstakil hale getirildi. 1520-1530'da da Halep'in de içinde olduğu Arap eyaletlerinin sınırları değiştirilmedi. 1526'da Antakya, Halep sancağına dâhil edildi. 1535'te A'zaz kazası ve çevresi ayrı bir sancak oldu. Daha önce Halep'e bağlı olan Şeyzer ve Masyaf nahiyeleri Hama livasına bağlandı. Zamanla Halep Asya kıtasındaki büyük bir vilayet haline gelince (Bayraktar, 2004:1) 1534'te eyaletin başkenti oldu ve 1918'e kadar da eyaletin başkentliğini yaptı (Agoston-Masters, 2009:30).

Daha sonra Halep vilayeti dokuz sancaktan meydana geldi (İshakoğlu 2012:23). 1552'de Halep eyaleti, Birecik, Ekrad, Kilis, Maarra, Humus, Hama sancaklarından oluştu (BOA.2010:10). 1570'te Trablus ve Sayda eyaletleri Halep'e bağlanarak XVIII. yüzyıla kadar da böyle kaldı (Masters, 1997:245). 1568-1574'te de Şehir müstakil bir eyalet oldu ve Adana, Hama, Tarsus, Birecik, Kilis, Az'az, Ma'arra, Üzeyr, Selimiye ve Balis sancaklarından teşkil edildi (akar, 1998:14). 1616'da ise Halep'in idari taksimatında Antakya, DerguŐ, Harım, Ma'arratü'l-Mısrın, Sermın, Eriha, Rum-Kale, Nizip, Őeyhü'l-hadıf, Kefer Tâb, Tizin, İdlibi's-Sugrâ, Bakras, Birecik, Gündüzlü, Amik, Menbic, Râvendân kazaları yer aldı. Adana, Tarsus, Hama ve A'zaz'da Halep'ten ayrı tutuldu (Öztürk, 1997:268). IV. Murat (1623-1640) ve İbrahim döneminde (1640-1648) ise Halep eyaleti, Halep, Adana, Kilis Kürtleri, Birecik, Ma'arra, Aziz Balisi, Menbic, Türkmen ve A'zaz olmak üzere dokuz sancaktan oluştu ve Şehir paşa sancağı yapıldı. Bu durum zaman zaman deđiŐikliđe uğrasa da XIX. yüzyıla kadar Halep eyaletinin idari taksimatında önemli bir değişiklik olmadı (Bayraktar, 2004:11-17). XVII. yüzyılda Halep eyaleti beş sancak, doksan dokuz zeamet ve sekiz yüz otuz üç timardan oluştu. Kent merkezinde ise yedi zeamet ve timar yer aldı. Bu yüzyılda Halep sancakları Ekrâd-ı Kilis, Birecik, Ma'arra, Azez, Beis ve Antâkiyye idi. Salyaneli sancaklar ise Mazık ve Ulu Türkmândı. Halep Paşa sancağı sayısı ise dokuzdu. Halep beylerbeyliğinin has miktarı 817.760 akçeydi (Evliya elebi, 2006:80-81, 84) .1717-1730 tarihleri arasında ise Halep 42 eyalet içinde yer aldı (Özkaya, 2010:23-24). 1771'de Osmanlı'nın Asya'daki idari taksimatında Şehir yine eyaletler içinde yerini aldı (Samurü, 1995:43). 1789'da tahta çıkan III. Selim Osmanlı'da mülki ve idari düzenlemeler yaptı. Yapılan idari düzenleme ile Osmanlı İmparatorluk idaresi 34 paŐalıđa bölündü. Bu nedenle Asya ve Anadolu PaŐalıkları, Kütahya merkez olmak üzere Trabzon, Sivas, Konya, Maraş, Adana, Diyarbakır, Kars, Erzurum, Van, Musul, Bağdat, Kıbrıs, Halep, Trablus, Suriye, Âkka ve Şam olarak belirlendi (Kara, 1988:5-6, 22).

II. Mahmut döneminde ise 1811'de Halep Eyaleti 16 Kaza ve 12 nahiyeden teşkil edildi. Halep merkez, Cebel-i Sem'an, Bab, Cebbul Nahiyesi, Harim Kazası, Nefsi Harim, Ermeniyan ve Cebel-i Ala Nahiyeleri olarak belirlendi. Ancak 1833'te Kütahya anlaşması gereği Mısır valisi M. Ali Paşa'nın oğluna Cidde valiliğine ek olarak Halep ve Adana valiliği verildi (Bayraktar, 2004:11-16). 1831'de Halep Maarret-el Mısrin, Matik, Balis ve Ayntab olmak üzere dört idareye bölündü (Karpat, 2010:55). 1840'ta M. Ali Paşa İsyânından sonrada tekrar eski idari sisteme geçildi ve BiladüŐ Şam; Halep, Şam ve Sayda olmak üzere üçe ayrıldı (Samur, 1983:16).

1850'de ise Halep Eyaleti, Nefsi Halep, Rakka ve Ayıntab sancaklarından oluştu (Bayraktar, 2004:11-17). 1850-1853'te de Halep 36 eyalet içinde yerini aldı (Karpat, 2010:57) ve Tanzimat'tan 1864'e kadar Halep'te fazla bir değişiklik yapılmadı. Ancak 1864 Vilayet Nizamnamesi önemli değişiklikler ortaya çıkarttı. Tuna'da uygulanan sistem Suriye'de de uygulandı (Bayraktar, 2004:16-17). 1866'da Cevdet Paşa'nın uygulamaya koyduğu vilayet uygulamasına göre Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa, Zor sancağı ile yedi sancaktan teşkil edildi. Daha sonra Halep vilayeti, Halep, Maraş, Urfa olmak üzere üç sancaktan biri oldu ve yirmi dört kazadan oluştu ve şehir vilayet merkezi oldu (Akköz, 2017:257). 1876'da ise Halep vilayeti, Halep, Maraş, Urfa ve Zor sancaklarından (Karal, 2011:157) 1893'te de Halep 13 kaza, 30 nahiye ve 1935 köyden oluştu (Samur, 1983:33). 1900'de ise Halep idaresi 21 kaza, 54 nahiye ve 3.476 köyden teşkil edildi. (Karpat, 2010:33) Yapılan bu düzenlemelerin amacı eyalet idaresini düzeltmek, gelirleri arttırmak ve sistemli bir yönetim oluşturmaktı. (Bayraktar, 2004:16-17).

III. XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar

Gerek ilk dönemlerde gerekse İslamiyet'in yayıldığı dönemlerde Suriye bölgesinde veba salgınları yaşandı ve birçok insan bu salgınlarda öldü. 639'da Suriye'de yaşanan Amevas ve Amvas vebasından 25.000 ile 30.000 civarında insan öldü. 822 ve 830'da da iki önemli veba salgını yaşandı. 1086'da ortaya çıkan veba salgını Suriye'yi de etkiledi ve bu salgın İran ve Bağdat'a kadar yayıldı. 1258-1260'ta Suriye genelindeki veba salgınında Halep'te her gün 1.200 kişi öldü. 1294-1296'da Mısır'daki Nil nehrinin kuruması vebaya neden oldu. 1303'te ise bu defa Suriye'de ortaya çıkan at vebasından birçok at telef oldu. 1326'daki vebada da birçok insan öldü (Kılıç, 2004:25-17). 1340'ta ki veba salgını Halep'i olumsuz etkiledi (Acar-Ergin 2012:4). Ancak 1348'de Halep'te ortaya çıkan veba salgını daha çok etkili oldu (Eldem-Masters, 2012:23). 1347-1349'daki veba salgınında Mısır ve Suriye nüfusunun 1/3 öldü. 1362-1363 veba salgınında Şam'da her gün 1.000 kişi öldü. 1371'den sonra veba salgını tekrar 1373-1376, 1380-1381'de de ortaya çıktı ve bu salgınlarda birçok insan öldü. 1385-1386'daki veba salgınında ise Halep'te her gün 1.000, 1393'teki veba salgınında da Suriye'de her gün 500 kişi öldü (Kılıç, 2004:28). 1492'de Arabistan, Suriye, Şam, Halep ve Mısırda ortaya çıkan veba salgını ise İstanbul'a kadar yayıldı ve bir ayda 56.000 kişi bu salgından öldü. Aynı dönemde ortaya çıkan veba salgınında ise Mısır, Arabistan ve Suriye'de günde 1.000 insan öldü (Özdemir, 2005:24).

Osmanlı döneminde de Halep'te XVI.-XIX. yüzyıllar da kentte isyanlar, depremler ve salgın hastalıklar yaşandı. Buda şehir nüfusunun büyük oranda azalmasına ve şehirde büyük yıkımlara neden oldu. Ancak bu olumsuzluklara rağmen Halep ticari ve sosyal gelişimini sürdürdü (alışkan, 2018:1). Şehirde Osmanlı egemenliği boyunca ağır ve hafif olmak üzere toplam 25 veba salgını yaşandı (Panzac, 2011:108). 1524, 1532 ve 1544-1555'teki veba salgınları kent nüfusunun azalmasına neden oldu (akar 2006:144) ve bu dönemde Halep nüfusu %24 oranında azaldı (Koltuk- Sağlamubukcu, 2018:40). 1564'te ortaya çıkan veba salgını şehre ciddi zararlar verdi (White 2013:134). Bu salgın o kadar etkili oldu ki şehirdeki un kapaını dahi kapandı. Bu nedenle mültezim Hacı Mahmud kalan borcunu dahi alamadı (DVNSMHM.d..6/114). 1573-1574'te bu defa Halep'e bağlı Üzeyr sancağında ortaya çıkan salgından bir çok insan öldü (Kılıç, 2004:53). Halep'te XVI. yüzyılda 4, XVII. yüzyılda 5, XVIII. yüzyıl' da ise 10 tane veba salgını yaşandı (Marcus, 2013:336). Özellikle şehirde XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar ortaya çıkan veba salgınları bir çok insanın ölümüne yol açtı. 1669, 1685-1686 ve 1690-1691'de de şehirde yaşanan veba salgınları birçok ölümlere neden oldu (Panzac, 2011:4).

1700'ler'de şehirde veba salgını devam etti (DAB. İE. EV. 34/3950). 1706-1707'deki veba salgını Halep'te orta şiddetli oldu ve kentteki Büyük Camiden her gün 10-20 arası cenaze kaldırıldı (Panzac, 2011:171). 1720'den sonra Avrupa'da etkisini azaltan veba salgını, Mısır, Suriye ve Arabistan'da tekrar ortaya çıktı (Turna, 2011:8). 1720-1725 tarihleri arasındaki veba salgınında ise şehirde yaşayan bazı gayrimüslimler şehirden göç etti ve şehrin ekonomisi olumsuz etkilendi (Dağtekin, 2012:103). 1740-1750 tarihlerinde de şehirde ciddi hastalıklar yaşandı (White, 2013:264-365). Özellikle 1742'de kentte ortaya çıkan vebanın sorumluları Kürt dağından gelenler ve Kilis vilayetindeki Yahudiler gösterildi. 1743-1744'te Şam'da ortaya çıkan veba salgını o kadar şiddetli oldu ki İnsanlar ekmek fırınlarına saldırdı ve bu salgın Şam ve çevresinde 1745'e kadar etkisini devam ettirdi. 1755'te ise çocuklarda ve hatta yaşlılarda bile ortaya çıkan çiçek salgını, ardından da 1756-1757'de kızamık salgınları yaşandı. 1757-1758'de de Halep'te büyük bir kıtlık, 1758'de tifo hastalıkları, 1759'da deprem, 1760 ve 1762'de de tekrar veba salgını ortaya çıktı. Bu salgının ortaya çıkma nedeni ise Halep'e gelen kervanlar idi. Özellikle 1760-1762'de ki veba salgını Halep'in ve Şam'ın ekonomisine ve nüfusuna büyük zararlar verdi (Panzac, 2011:4-5, 1214, 44-45, 97). Bu nedenle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan salgın hastalıklar şehir nüfusunun %100 oranında azalmasına yol açtı (Elibol, 2007:147). 1761-1762'deki veba salgınında ise kentte 11.883 ile 18.170 arasında insan öldü ve kent nüfusu % 15-20 azaldı (Marcus, 2013:337). Öyle ki 1760 -1762 tarihleri arasında Halep ve

Suriye’de ki bu salgın etkisini 33 yıl devam ettirdi (Turna, 2011:14). 1782’deki şehirde ortaya çıkan kıtlık tekrar veba salgınına neden oldu. 1785’te Suriye’de ortaya çıkan veba şiddetli geçti. Bu salgın Suriye bölgesine Dimyat’tan yükleme yapan Venedik gemisi aracılığı ile yayıldı. 1786’da da devam eden bu salgında Halep’te Haziran başında 1.400 insan öldü. Aynı yılın Temmuz ayında şehirde vebadan çok sayıda ölüm oldu ve şehirde dört günde 14.000 kişi hayatını yitirdi (Panzac, 2011:32, 34-35). Bu salgın daha sonra buradan Antakya’ya kadar yayıldı (Tunahan Sarıköse, 2013:38). 1787’de de devam eden aşırı kuraklıktan dolayı Suriye bölgesindeki insanlar hayatta kalmak için yabani ot, keçiyoynuzu ve pamuk tohumu yemek zorunda kaldı. Ayrıca şehirde yiyecek fiyatları da artmasına yol açan kuraklıktan (Panzac, 2011:35) sonra veba salgınında Halep’te 3.000 Hıristiyan öldü (Marcus, 2013:337). Bu dönemde Halep’te bulunan Avrupalı bir doktor gün gün ölenleri kayıt altına aldı. Salgınlardan dolayı şehir nüfusu ise % 15 ile % 20 arasında azaldı (Özdemir, 2005:31).

XIX. yüzyılda ise dünya genelinde ortaya çıkan veba, tifo ve kolera gibi salgın hastalıklar çok etkili oldu (Karaköse, 2017:291). XIX. yüzyılın başlarında Halep’te 10.000’den fazla insan veba salgınından öldü (Mansel, 2017:61) .Bu yüzyılda kentteki veba salgını Mart aylarında başlayıp, Haziran ayında da geniş çaplı yayılarak, Eylül aylarında da sonlandı (Kılıç, 2004:65). 1802-1803’te ki veba salgınında Halep’teki Büyük Camiden her gün 20 cenaze kalktı (Panzac, 2011:171). 1807’deki salgınında da Hıristiyanlar evlerinden çıkmadığı için kentin sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz etkilendi. Bunun üzerine Halep valisi evlerinden çıkmayanlara vergiler koydu. Ancak Hıristiyanlar bu vergileri ödeyerek evlerinde kalmaya devam etti (Marcus, 2013:339-340).

XIX. yüzyılın ilk otuz yılında 1802, 1807 veba salgını, (Marcus, 2013:336) 1810’da sıtma hastalığı, (Panzac, 2011:19) 1814-1815’te tekrar veba salgını yaşandı (Marcus, 2013:336). Özellikle 1813 ve daha sonraki yıllarda ortaya çıkan veba salgını İzmir, İstanbul’dan sonra Osmanlı geneline yayıldı. Osmanlı topraklarında bulunan Amerikalı Misyonerler Levi Parsons ve Pliny Fisk ortaya çıkan bu veba salgınlarının Müslümanlarca ilahi bir durum gibi karşılandığını, hatta Müslümanların vebadan ölenlerin elbiselerini giydiklerini, Avrupalıların ise salgınlar karşısında Müslümanlara göre daha ihtiyatlı davrandıkları için az kayıplar verdiklerini yazdı (Aksu, 2015:116-117). 1819’da ki veba salgını şehirde çok şiddetli oldu ve her gün yaklaşık 1.000 kişi öldü. Bu salgından Müslümanlardan günde 800-1.000, Hıristiyanlardan da 40-60, Yahudilerden ise 20 -30 kişi öldü (Panzac, 2011:171). Hastalıklar devam ederken 1822’de Halep’teki depremde de binlerce insan yaşamını yitirdi ve şehirde büyük yıkımlara neden oldu (Çalışkan, 2018:36). Ardından 1823’te

Dicle ve Fırat nehirleri boyunca kuzeye yayılan kolera salgını Halep'e de sıçradı (Ayar, 2005:17). 1824'tede sıtma hastalığı (Panzac, 2011:19) ardında da 1827'de veba salgını ve çeşitli salgın hastalıklar kenti olumsuz etkilemeye devam etti (Marcus, 2013:336) ve veba salgınında her gün 400 kişi öldü ve 25.000 kadar insan hayatını kaybetti. Buda kent nüfusunun %25 azalmasına neden oldu (Bayraktar, 2004:32-33). Bazı kaynaklar ise salgında 30.000 kişinin öldüğünü yazdı (Mansel, 2017:63). Fransız konsolosu da geniş çaplı yayılmasının nedeni olarak vebadan ölenlere aile bireylerinin doğrudan temas etmesini gösterdi (Panzac, 2011:91). 1829'da Halep'te çıkan salgın hastalıktan Osmanlı-Rus Savaşı için Halep'ten gönderilen 800 asker devletin gerekli tedbirleri almaması nedeni ile öldü. (Özcan, 2010:263). 1830'da bu defa Suriye bölgesinde kolera salgını görüldü ve bölgede çok etkili oldu. (Yeniacı, 2017:74) Ardından 1835'te Suriye ve civarında veba salgını (Sarıyıldız, 1994:334) ve tifüs hastalığı görüldü (Panzac, 2011:19). Osmanlı Devleti bunun üzerine bu salgın hastalıkları engellemek için 1838'de Meclis-i Tahafuz-ı ulâ ve Meclis-i Tahafuz-ı sani meclisleri kurdu. Bu nedenle Halep'te de 1842'de bir karantina meclisi kurularak, bir doktor, bir memur, bir tercüman ve 1 ser olmak üzere toplam 24 hizmetli şehre görevlendirildi (Bayraktar, 2004:33-34). 1845'te de Halep'e sürekli devam eden bir sağlık merkezi açıldı (Panzac, 2011:230). 1847'de Osmanlı genelindeki kolera salgınından Halep te etkilendi (Ayar, 2005:23).

16 Nisan 1848'deki Halep'te ortaya çıkan kolera salgınının şehrin kazalarına kadar yayılması üzerine şehirde karantina uygulaması başlatılarak, tabip ve eczacılar buraya görevlendirildi (DAB. MVL.24/21, MVL. 24/21_3). 10 Mayıs 1848'de Halep'te kolera salgınından 2 kişi öldü. Bunun üzerine nizamiye askerlerinin korunması ve her türlü tedbirin alınması istendi (DAB. I.DH. 171/9056_2). 10 Temmuz 1848'de Halep eyaletine bağlı Birecik tarafında kolera salgınının ortaya çıkması üzerine, kazada karantina uygulamasının başlatılması ve geçici olarak on iki gardiyan görevlendirilmesi merkezden istendi (DAB. C.SH. 10/ 490).

1865'te Arabistan bölgesinde kolera salgının ortaya çıkma nedeni bu defa da Singapur'dan gelen ve Cotchin limanına ve Arabistan yarımadasının güneyinde bulunan Mokhalla limanlarına uğrayan iki geminin Cidde'ye varmadan 1162 yolcunun ve tayfasından 143'ünün ölmesi ve bunların denize atılması idi. Tasviri Efkârın 8 Ağustos 1865'te yazdıklarına göre kolera salgını Şam bölgesinde görüldü. Yine Tasviri Efkârın 27 Aralık 1865 tarihli yazısında Halep'te koleradan 13.700 kişi öldü (Koloğlu, 2005:141-143). Bazı kaynaklar bu salgından Müslümanlardan 8.000, Hıristiyanlardan 800, Yahudilerden de 200

kişinin öldüğünü yazdı. Bunun üzerine 1865'te karantina uygulaması Halep'te devam etti (Ayar, 2005:23, 293) ve bölgede karpuz ve kavun satışı hastalığın yayılmasında etkili olduğu için yasaklandı (Koloğlu, 2005:140). Bu salgın daha sonra Halep, Hama, Şam ve Humus'tan Antakya ve Antep'e kadar yayıldı. Buradan da Adana, Payas, Tarsus ve Mersin'e sıçradı (Turhan Sarıköse, 2013:38). 1876 ve 1890'da da Halep'te veba ve kolera salgınları görüldü (Bayraktar, 2004:33). 1890'da ortaya çıkan kolera salgınının nedeni ise bu defa Avrupa'dan gelen ticaret gemileriydi. Bu salgın İstanbul'a oradan da İskenderun üzerinden Halep'e geçti ve kentte 246 kişi öldü (Karaköse, 2017:291).

1890'dan sonrada Osmanlı genelinde görülen sığır vebası salgınları Halep'te de görüldü ve bu salgınlar 1910'a kadar devam etti (Erk, 1963:233-234). 27 Şubat 1890'da ise 1889 Kasım ayında Halep Vilayeti'nde sığır vebası hastalığından telef olan hayvan sayısını içeren cetvel Karantina Tabipliği tarafından tanzim edilerek Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine gönderildi (DAB. DH.MKT.1703/118). 24 Mart 1890'da Halep merkez hapishanesi'nde tifo hastalığı çıkınca buradaki mahkûmlar için iki hastane hazırlandı ve bu iki hastanenin muhafazası için mevcut jandarmaya ilave olarak kırk jandarma daha istihdam edildi (DAB. DH. MKT. 1710/ 79). 30 Mart 1890'da da Halep vilayetindeki hayvanlarda görülen hastalığın sığır vebası olduğu ve vilayet dâhilinde hayvanların yüzde sekseninin telef olduğu ve orada mülkiye baytarı olmadığı için hayvanların asıl sayısının bilinemediği bildirildi. Bunun üzerine hastalığın def edilmesine kadar Baytar Binbaşı Mustafa Efendi geçici olarak bölgeye görevlendirildi (DAB. DH. MKT. 1712/34). 1890 Nisanında ise Musul'dan yayılan kolera salgını, yaz başında daha kuzeyde ortaya çıktı. Ağustos ayında Hakkâri, Erbil, Cizre, Mardin, Diyarbakır, Bağdat ve Basra'ya, Eylülde de Van, Halep, Urfa, Harran, Şam'a, Ekim sonunda da Erzincan ve diğer taraftan da Hama'ya kadar yayıldı (Ayar, 2005:27).

23 Ekim 1890'da ise Zor Mutasarrıflığından Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine iletilen telgrafta kolera salgınından Hama'da 1 musâb olduğu ve 1 kişinin öldüğü, Humus'ta ise 29 musâb olduğu ve 47 kişinin öldüğü, İdlib'te ise beş gün zarfında 5 kişinin öldüğü ve Suriye vilâyetlerinde kırk gündür hastalıktan eser görülmediği bildirildi (DAB. DH. MKT. 1783/64). 30 Ekim 1890'da ise Halep ve Suriye vilayetlerinden, Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbet ve Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine gönderilen telgrafta, Halep'te 6, Halep ve Hama'da 42 kişinin öldüğü bildirildi. Hama'daki eczacının ölmesi üzerine burada bulunan askeri eczacının yeterli olmaması nedeni ile de merkezden dört tabip ile üç eczacının görevlendirilmesi ve masraflar içinde yirmi beş bin kuruş para istendi (DAB. DH. MKT. 1776/79).

2 Kasım 1890'da da Cuma günü saat 10.00'dan ertesi günü saat 10.00'a ona kadar Halep'te 2 kişi, Hama'da ise 39 kişinin öldüğü Suriye vilâyetlerinden alınan telgraf ile Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine bildirildi. (DAB DH. MKT.1777/74). 3 Kasım 1890'da yine Cumartesi günü saat 10:00'dan pazar günü 10:00'a kadar Halep'te koleradan 2 ve İdlîb'de 1, Cumartesi gününde Hama'da 21 kişinin öldüğü bildirildi (DAB. DH.MKT.1777/115). 8 Kasım 1890'da Zor Mutasarrıflığından, Mabeyn-i Hümâyûn Başkıtâbet ve Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine gönderilen telgrafla, Perşembe günü saat 10.00'dan ertesi günü saat 10.00'a kadar Halep'te 3, Hama'da ise 24 kişinin öldüğü ayrıca Humus 'ta 3 musâb olduğu bildirildi (DAB. DH. MKT. 1779/34). 11 Kasım 1890'da Halep ve Suriye vilâyetlerinden, Mabeyn-i Hümâyûn Başkıtâbet ve Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine gönderilen telgrafta, Pazar günü saat 10:00'dan ertesi günü saat 10:00'a kadar Halep'te 6, Halep Cısr-i Şugur'a tâbi dört köyde 41, ve Pazar gününde Hama'da 9, Humus'ta ise 25 musâb olduğu ve 22 kişinin öldüğü (DAB. DH. MKT.1780/34) yine 14 Kasım 1890'da 13 Kasım saat 10.00'dan 14 Kasım saat 10.00'a kadar koleradan Halep'te 2 kişinin öldüğü ve başka bir salgın olmadığı (DAB. Y.PRK. UM. 19.105_1), 15 Kasım 1890'da 14 Kasım Cuma günü saat 10.00'dan bugün yani 15 Kasım saat 10.00'a kadar koleradan Halep'te 5 kişinin öldüğü (DAB. Y. PRK. UM. 19/105_2). 18 Kasım 1890'da ise 17 Kasım saat 10.00'dan bugün yani 18 Kasım saat 10.00'a kadar Halep'te salgın olmadığı bildirildi (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_3). 19 Kasım 1890'da 13-14 Kasım'da Hama'da salgından ölüm olmadığı, 13 Kasımda Humus'ta 8 musâb olduğu ve 15 kişinin öldüğü, 14 Kasım'da ise yine Hama'da 18 musâb olduğu ve 26 kişinin öldüğü, 14-16 Kasımda da Nefs-i Halep'te koleradan ölen olmadığı, İdlîb'de de iki gün içinde 10, 15 Kasımda ise 2 kişinin öldüğü (DAB. DH. MKT. 1786/4) Yine 19 Kasım 1890'da 18 Kasım Salı günü saat 10.00'dan bugün yani 19 Kasım saat 10.00'a kadar koleradan Halep'te ölüm olmadığı ancak 18 Kasımda İdlîb'de beş gün zarfında 5 kişinin öldüğü ve başka bir salgın olmadığı (DAB. Y. PRK. UM. 19/105_4), 20 Kasım 1890'da ise 19 Kasım saat 10.00'dan bugün 20 Kasım saat 10.00'a kadar Halep'te koleradan ölümler ve başka bir hastalık (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_5) ve 21 Kasım 1890'da ise gün itibari ile Halep'te de koleradan ölüm olmadığı bildirildi (DAB. Y.PRK.UM. 19/105_6). 27 Kasım 1890'da da 26 Kasım saat 10.00'dan 27 Kasım saat 10.00'a kadar Halep'te koleradan ölen olmadığı, ancak İdlîb'te iki gün içinde 10 kişinin öldüğü ve başka hastalık görülmediği (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_7) 28 Kasım 1890'da da bugün itibari ile Halep'te koleradan ölüm olmadığı, ancak 1-12 Kasımda İdlîb'de 2 kişin öldüğü bildirildi (DAB. Y. PRK. UM. 19/105_8).

5 Aralık 1890'da Halep valiliğinden Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgrafta, bugün itibari ile Halep'te koleradan ölüm olmadığı ancak İdlîb'de iki gün içinde 9 kişinin öldüğü ve başka bir hastalığın olmadığı bildirildi (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_13). 8 Aralık 1890'da Halep valiliğinden Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgrafta, 7 Aralık saat 10.00'dan bugün 8 Aralık saat 10.00'a kadar Halep'te koleradan ölenlerin olmadığı bildirildi (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_15). 9 Aralık 1890'da Halep valiliğinden Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgraflarda, 8 Aralık saat 10.00'dan 9 Aralık saat 10.00'a kadar (DAB. Y. PRK. UM.19/105_16), 10 Aralık 1890'da da 9 Aralık saat 10.00'dan 10 Aralık saat 10.00'a kadar Halep'te koleradan ölüm olmadığı bildirildi (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_17). 14 Aralık 1890'da Suriye vilayetlerinden, Mabeyn-i Hümâyûn-ı mülûkâne Başkitâbet'e giden telgrafta ve Sıhhiye Nezâret-i Celîlelerine verilen malumata göre 28 Kasım saat 10.00'dan 29 Kasım saat 10.00'a kadar Halep'te ölümler olmadığı ancak 1 Kasımda Halep'te ve Trablusşam 'da 22 musâb olduğu ve 13 kişinin öldüğü, Trablusşam iskelesinde de 1 musâb olduğu ve 2 kişinin öldüğü, 29-30 Kasım'da da Beyrut ve Humus 'ta ise koleradan ölümler olmadığı bildirildi (DAB. DH. MKT.1791/125). Ayrıca 1890'da cinsellik yolu ile bulaşan Frengi hastalığı da Osmanlı'nın diğer kentlerinde olduğu gibi Halep'te de görüldü ve merkez bu hastalık için çeşitli önlemler aldı (Özlu, Tiryaki, 2019:1156).

1891'de de şehirde salgın hastalıklar devam etti. Osmanlı bunun üzerine önlem olarak 24 Mart 1891'de tekrar kolera salgınının yaşanmaması için şehrin temizliğinde harcanmak üzere koyun ve keçilerden alınan vergileri arttırdı. Belediye gelirlerinden bazıları da buraya aktarıldı (BOA. Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:157). 3 Temmuz 1891'de Halep Merkez'de 3 kişide kolera görüldüğü ve bunlardan 2'sinin öldüğü bildirildi. Bunun üzerine hastalığın yayılmasının önlenmesi için de gerekli tedbirlerin alınması istendi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_1). 12-20 Temmuz 1891'de ise Halep Merkez'de 170 kişide kolera salgını görüldü. Bunlardan 73 kişi öldü. Bu salgında nizamiye askerlerinden bir yüzbaşı ve bir mülazım-ı evvel ve bir çavuş da öldü. Bunun haricinde de kışlada, hastanede ve karakollarda her hangi bir hastalık görülmediği bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_2). 20 Temmuz 1891'de Halep'te kolera hastalığının devam etmesi ve aşırı derecede havaların sıcak olması nedeni ile Sıhhiye Heyeti'nin verdiği rapor gereği Askeri Mektebin 20 Temmuz 1891 tarihinden itibaren tatil edildiği bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_5). 21 Temmuz 1891'de ise Halep Merkez'de 9, Mekke'de ise 18 kişinin hastalığa yakalandığı ve bunlardan 10 kişinin vefat ettiği (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_3), 22 Temmuz 1891'de de şehirde salgından 22 kişinin öldüğü

İstanbul'a bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32). 16-22 Temmuz 1891'de ise şehirdeki salgın nedeni ile 424 musab'ın olduğu ve bunlardan 186 kişinin öldüğü ve ayrıca Osmanlı askerlerinden 4 kişinin de öldüğü bildirildi (DAB. Y.PRK. DH. 4/33).

22-24 Temmuz 1891'de ise Halep'te 37 kişinin öldüğü, Mekke'de de 29 askerde kolera salgınına rastlandığı ve bunlardan 13 askerin öldüğü bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_4). 28-29 Temmuz 1891'de de Halep'te koleradan 51 kişinin ve askerlerden de 2 kişinin öldüğü ve Mekke'de daha önce hasta olanlardan 2 askerin de öldüğü bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_6). 28-31 Temmuz 1891'de ise İdlip'de koleradan 73 kişinin öldü ve süvari eczacısı da koleraya yakalandı. Bunun üzerine Girit Vapuru ile Selanik'e 85 ve Dedeagaç'a ise 13 asker hava değişimi için gönderildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_7). 28 Temmuz – 2 Ağustos 1891'de de Halep Merkezde 424 kişide kolera salgını görüldü. Bunlardan da 86'sı öldü. Ayrıca süvari alayı eczacısı da dâhil olmak üzere 13 askere de bu salgın bulaştığından 14 askerinde öldüğü merkeze bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_8).

3 Ağustos 1891'de de Halep'te 22 kişinin öldüğü bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_8). 15 Ağustos 1891'de Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden alınan ve Mabeyn-i Hümâyûn cenâb-ı mülûkâne Başkitâbet-i Celîlesine verilen malumata göre Halep'te koleradan 7 kişinin öldüğü ve bunun dışında başka bulaşıcı hastalık görülmediği (DAB. Y.PRK. DH. 4/42_8) yine 19 Ağustos 1891'de Halep'de koleradan 9, Bab kasabasında 3 ve Nadif köyünde 2 ve Cısr'e tâbi Beşhun'da 3, Keniset'te 3 ve Nübbül köylerinde 3 ve bir hafta zarfında İdlip'e tâbi Ruc Ovasında mukim Ardan Aşiretinden 7 kişinin öldüğü ve Halep ve dahilinde bunun dışında bir vukuat olmadığı (DAB. Y. PRK. DH. 4/42_7), 27 Ağustos 1891'de ise Mekke'de koleradan 1, Halep'te de 2 ve Cısr merkezde de 2 kişinin öldüğü bildirildi (DAB. Y. PRK. DH. 4/42_6). 30 Ağustos 1891'de Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden, Mabeyn-i Hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkâne Başkitâbet-i Celîlesine verilen malumata göre de Kahire'de kolera salgımından ölüm olmadığı, Halep'te 9, Cebel Mahallesi'nde 2, Cısr'de 7 ve Beriha'da üç günde 11 kişinin öldüğü ve bunun dışında da başka bir hastalığın ve vukuatın olmadığı bildirildi (DAB. Y. PRK. DH. 4/42_2).

1 Eylül 1891'de Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine verilen malumata göre, Halep'te koleradan 18, Cısr ve köylerinde ise 31 kişinin bu salgından öldüğü, bunun dışında da vilâyet genelinde bir vukuat olmadığı ayrıca başka bir bulaşıcı hastalık görülmediği (DAB. Y. PRK. DH. 4/42_3), 2 Eylül 1891'de Halep'te koleradan 4, Cısr'de 8 ve Cısr'e tabi iki köyde 2, Eriha'da 2, Telkaral'da 14 kişinin öldüğü, yine aynı

tarhli Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden, Dâhiliye Nazırlığı'ndan Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine verilen malumata göre, Halep'te koleradan 5 kişinin öldüğü, vilayet genelinde ise başka bir vukuat olmadığı ve başka bulaşıcı hastalık görülmediği bildirildi (DAB. Y. PRK. DH. 4/42_2). 5 Eylül 1891'de Halep valiliğinden Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgrafta, Halep'te koleradan 7 kişinin öldüğü (DAB. Y.PRK. UM. 22/105_1). 6 Eylül 1891'de Halep'te koleradan 4, Cısr'de 17, Cısr'e tâbi Hanuriye köyünde 1, Zabarya köyünde 2, Eşref köyünde ise 1 kişinin öldüğü bildirildi (DAB. DH. MKT. 1866/ 29). 7 Eylül 1891'de Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgrafta, Halep'te koleradan 9 kişinin öldüğü bildirilerek (DAB. DH. MKT. 1865/ 79) ve Halep'te ki kolera hastalığından meydana gelen ölümlere dair Halep Vilayetinden merkeze bilgi verilmeye devam edildi (DAB. Y.A.HUS. 251/8_1). Bu tarihte Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden, Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine verilen malumata göre vilayet genelinde bir vukuat olmadığı ve başka bir bulaşıcı hastalık görülmediği (DAB. Y.A.HUS. 251/ 8_2) 8 Eylül 1891'de ise Halep'te koleradan 3, İdlîb'de ise 1 kişinin öldüğü bildirildi (DAB. DH. MKT. 1865/ 97).

10 Eylül 1891'de Mamuretü'l-aziz vilâyetinden, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine gönderilen telgrafa göre, Halep'te koleradan 5, Cısr'de 12, Kastun köyünde de 2 kişinin öldüğü (DAB. DH. MKT. 1866/ 60), 13 Eylül 1891'de, Halep'te koleradan 13 (DAB. DH. MKT. 1867/ 4), 14 Eylül 1891'de de 3 kişinin öldüğü, Halep vilayeti genelinde de bir gündür vukuat olmadığı (DAB. DH. MKT. 1867/51), 15 Eylül 1891'de de Halep'te salgından ölüm olmadığı bildirildi (DAB. DH. MKT. 1867/ 63). 16 Eylül 1891'de yine Mamuretü'l-aziz vilâyetinden, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgrafta, Halep'te koleradan 4, Cısr'de ise 9 kişinin öldüğü (DAB. DH. MKT. 1868/60). 17 Eylül 1891'de Halep'te koleradan 4 kişinin öldüğü ve Halep vilayeti genelinde asayişin devam ettiği bildirildi (DAB. DH. MKT. 1868/65).

12 Ekim 1891'de ise Şam'da ortaya çıkan kolera salgınının yayılmasının önlenmesi için oluşturulan kordon masrafı için toplanan vergiler yeter ise yeni yapılan hastane ve masrafı için şimdilik elli bin kuruş harcanması uygun görüldü (DAB. İ.DH.1249/97885).

16 Kasım 1891'de Halep ve Şam'da tekrar kolera hastalığı ortaya çıktı. Salgının Beyrut Vilayeti'ne yayılmasını engellemek için Beyrut Vilayeti ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığının kaldırdığı karantinanın devam etmesi kararlaştırıldı (BOA. Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:359). 12 Temmuz 1892'de ise Halep'in Abrac Mahallesi'nde Mehmet isminde biri sıtmadan sekiz gün yattıktan sonra kusma ve ishalden vefat etti. Yapılan muayenede

vücudundaki soğuklukla elindeki morluğun sıtmadan değil de koleradan olduğu merkeze bildirildi (DAB. DH. MKT.1970/66).

1893'te ortaya çıkan kolera salgını Halep, Şam ve Beyrut'u ve Güneydoğu Anadolu'yu etkisi altına aldı (Özdemir 2005:36). 27 Mayıs 1893'te de Halep hastanesi doktorlarından Binbaşı Cemal Efendi Şam'da ortaya çıkan kolera salgını için görevlendirildi. Doktor Şam'daki mahallerdeki hastaların tedavisinde gösterdiği başarıya karşılık daha sonra Mecidi Nişanı ile ödüllendirildi (DAB. DH. MKT.1996/49). 25 Ekim 1894'te Halep'te kolera salgını ile mücadele esnasında temizlik masraflarının karşılanması için üç sene müddetle her bir koyun kesimi için alınan 20 para kesimi vergisi, 60 paraya çıkartıldı. Bu vergi hastalık def edildikten sonra da umumi sıhhatin muhafazası için devam ettirilmesi istendi (DAB. DH. MKT. 304/59_1).

1895'in başlarında Antalya ve İstanbul'daki kolera salgını havaların ısınmasıyla birlikte Adana ve civarına oradan da Halep'e kadar yayıldı (Ayar, 2005:110). Bu salgın bu defa Tarsus menşeli idi (Uğuz, 2012:443). Osmanlı bunun üzerine önlem olarak Beyrut, Adana, Halep ve Suriye vilayetleri için Müfettiş Şerafettin Efendi ve üç doktor, bir temizlikçi memuru görevlendirildi (Ayar, 2005:110). Bu kişi daha sonra Halep'e bir gezi planladı. Ayrıca Başmüfettiş Bonkowski Paşa Adana, Konya, Sivas, Ankara ve Halep vilâyetlerinde, hastalığın sirayetini önlemek amacıyla hudutların takviye edilmesini, özellikle de salgın bölgesinden gelenlerin kontrol edilmesini istedi (Uğuz, 2012:439, 441). Osmanlı bu salgınlarda 1354'te Halep'te Memlüklü Emir Seyfeddin el-Kamilî döneminde yapılan hastaneyi 1885 yılına kadar kullandı. Ayrıca buna ek olarak şehirde iki hastane daha yaptırıldı. Halep Ramazaniye Merkez Askeri hastanesi de 1850'de açıldı. 1883'te ise şehirde ki Hamidiye Gureba hastanesi Halep kalesi civarında yaptırılmaya başlandı. Ancak inşaatın yapımı ara ara durduğu için hastane inşaatı 1897'de tamamlandı (Çalışkan, 2018:39).

1898'de de Halep ve civarında sığır vebası görüldü (Erk, 1963:221-237). Osmanlı bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı dönemlerde karantinada bulundurulacak hastaların muayyen müddeti geçirmeleri için ve salgının yayılmasını engellemek için tahaffuzahaneler oluşturdu. Bu sayede Diyarbakır'daki koleranın hem vilayet içinde hem de Musul ve Halep vilayetlerine yayılması engellenmeye çalışıldı (Bozan, 2015:226-227).

22 Mayıs 1901'de Halep Merkez hapisanesinde tifo salgınından dört ayda 41 kişi öldü. Bu hastalık daha sonra kent merkezine yayıldı. Şehirde ortaya çıkmasının nedeni ise kirli suların içilmesi idi (DAB. BEO. 1663/124719_2).

Bunun üzerine merkez 30 Mayıs 1901'de Halep valiliğinden acilen gerekli tedbirlerin alınmasını istedi (DAB. BEO. 1663/124719_1). 19 Temmuz 1901'de Halep vilayetinde bazı kaza ve köylerde ortaya çıkan sıtma hastalığının tedavisi için tabip olmadığından sıhhiye müfettişinin tabip olarak gönderildiği ve kendisine harcırah verilmediği gibi hazırladığı raporlara da ehemmiyet verilmediği ve sıhhiye müfettişinin tabip gibi sağa sola gönderilmesinin de uygun olmamasından Mekteb-i Tıbbiye mezunu bir tabibin buraya gönderilmesi istendi (DAB. DH. MKT.2513/142). 1902-1903 veba salgınında ise Suriye'de en az 4.700 kişi öldü ve bunların çoğu Kudüs Mutasarrıflığından idi. Salgın kışın Suriye'de son buldu fakat daha sonra Mart 1903'te Şam'da yeniden ortaya çıktı ve Suriye vilayeti geneline yayıldı ve 5.483 kişi öldü. 7.823 kişi de hastalandı (Kırışman, 2011:153). 12 Haziran 1903'te de Suriye vilayeti genelindeki kolera salgını için Mirlivâ Bonkofski Paşa ile Sıhhiye Müfettişi Kasım İzzeddin Efendi'nin başkanlığında bir tabipler komisyonu oluşturuldu. Ancak bu komisyonda anlaşmazlık çıkması üzerine yeni bir sağlık heyetinin gönderilmesi istendi (BOA. Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:372). 1906'da bu defa Halep vilayet baytarlığından bildirildiğine göre Cisrişugur kazasındaki ahali zamanında haber vermediğinden sığır salgınından 1.293 baş hayvan öldü (Ak, 2016:221). Bu salgın 1910'da tekrar Halep'te ortaya çıktı. Bu salgında da Osmanlı genelinde 22.101 büyük baş hayvan telef oldu (Erk, 1963:230, 233).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan itibaren salgın hastalıklar görüldü. Hastalıklar içinde en fazla insan ölümüne neden olan veba, kolera, tifo, sıtma ve kızamık gibi hastalıklar idi. İnsanlarda görülen salgın hastalıkların yanı sıra birçok hayvanın telef olmasına yol açan sığır vebası da Halep'te görüldü. Osmanlı'nın diğer vilayetlerinde olduğu gibi Halep ve civarında da birçok insanın ölmesine ve birçok hayvanında telef olmasına neden oldu. Osmanlı Devleti vilayet genelinde bu salgınlara karşı çeşitli önlemler aldı. Tahaffuzhaneler ve karantina meclisleri oluşturuldu. Hasta olanlar karantina altına alındı. Vilayet geneline müfettişler, doktorlar ve eczacılar görevlendirildi. Bu hastalıklarda 1354'te Halep'te Memlûklü Emir Seyfeddin el-Kamilî döneminde yapılan hastanede 1885 yılına kadar tedavi edildi. Ayrıca buna ek olarak şehirde iki hastane daha yaptırıldı. Halep Ramazaniye Merkez Askeri hastanesi de 1850'de açıldı. 1883'te ise şehirde ki Hamidiye Gureba hastanesi Halep kalesi civarında yaptırılmaya başlandı. Ancak inşaatın yapımı ara ara durduğu için hastane inşaatı 1897'de tamamlandı. Askerlerin ve mahkûmlarında bu salgına maruz kalmaması için gerekli tedbirler alındı. Askerlerin bazıları hava değişimine gönderilirken, mahkûmlarda farklı yerlere tahliye edildi. Sığır

vebasına karşı da bölgeye veteriner görevlendirildi. Şehrin temizliğine önem verildi ve bazı vergilendirilmeler getirilerek Şehirde hatalıkların yayılmasında önemli görülen bazı meyvelerin satımı da yasaklandı. Ancak alınan bu önlemlere rağmen Halep ve civarında Osmanlı hâkimiyeti öncesinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de salgın hastalıklardan birçok insan öldü ve bazı hayvanlarda sığır vebasası nedeni ile telef oldu.

Halep ve civarında ki bu ölümler kayıt altına alındı. Kayıtlara göre 639-1787 tarihleri arasında Halep ve civarında veba ve koleradan 159.970, 1800-1891'de de Halep merkez ve çevresinde veba ve koleradan 70.167 kişi öldü. Bu ölümler gün gün merkeze telgrafla bildirildi. Aşağıdaki tablolarda Halep ve civarında salgın hastalıklardan ölenler gösterildi.

Tablo 1. VII- XVIII. Yüzyılda Suriye genelinde veba ve Koleradan ölenlerin sayıları

Tarih	Suriye Geneli	Halep	Şam	Toplam
639	25-30.000			25-30.000
1258-1260		1.200		1.200
1362-1363			12.000	12.000
1385-1386		12.000		12.000
1393	6.000			6.000
1492	56.000			56.000
1706-1707		3.600-7.200		3.600-7.200
1761-1762		11.883-18.170		11.883-18.170
1786		15.400		15.400
1787		3.000		3.000
Toplam	92.000	55.970	12.000	159.970

Tablo 2. XIX. Yüzyılda Halep merkez ve çevresinde veba ve koleradan ölenlerin sayıları

Tarih	Halep	Hama	Humus	İdlib	Bab	Cisr-i Şugur	Şam	Mekke	Toplam
1800	10.000								10.000
1802-4803	7.200								7.200
1819	12.000								12.000
1827	25.000								25.000
1829	800								800
1865	13.700								13.700
1890	246								246
23 Ekim 1890		1	47	5					53
30Ekim 1890	6	42							48
2 Kasım 1890	2	39							41
3 Kasım 1890	2	21		1					24
8 Kasım 1890	3	24							27
11 Kasım 1890	6	9	22			41			78
14 Kasım 1890	2								2
15 Kasım 1890	5								5
18 Kasım 1890				5					5
19 Kasım 1890		26	15	17					58
27 Kasım 1890				10					10

Adem Çalışkan, Ahmet Eyicil, XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar

28 Kasım 1890				2					2
5 Aralık 1890				9					9
14 Aralık 1890							13		13
3 Temmuz 1891	2								2
20 Temmuz 1891	73								73
21 Temmuz 1891	9						10		19
22 Temmuz 1891	208								208
24 Temmuz 1891	37						13		50
29 Temmuz 1891	53						2		55
31 Temmuz 1891				73					73
2 Ağustos 1891	100								100
3 Ağustos 1891	22								22
15 Ağustos 1891	7								7
19 Ağustos 1891	9			7	3	11			30
27 Ağustos 1891	2					2		1	3
30 Ağustos 1891	11					11			22
1 Eylül 1891	18					31			48
2 Eylül 1891	7					26			33
5 Eylül 1891	7								7
6 Eylül 1891	4					21			25
7 Eylül 1891	9								9

8 Eylül 1891	3			1					3
10 Eylül 1891	5					14			19
13 Eylül 1891	13								13
14 Eylül 1891	3								3
16 Eylül 1891	4					9			13
12 Temmuz 1892	1								1
17 Eylül 1891	4								4
Toplam	69.583	162	84	130	3	166	13	26	70.167

KAYNAKLAR

Devlet Arşivleri Başkanlığı

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Divanı Hümayun Mühimme Defteri 6 Numaralı

DAB. DVNSMHHM.d..6/114, 29.01.972

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cevdet Sıhhiye Evrakı

DAB, C.SH. 10/ 490, 8 Şaban [12]64

Devlet Arşivleri Başkanlığı, İbnül-emin Tasnifi Belgeleri

DAB. İE.EV. 34/3950, H. 08.07.1112

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Meclis-i Vâlâ

DAB. MVL.24/21, 24/21_1, Fî 12 Ca. Sene [12]64, MVL. 24/21_3. Fî 27 Ca. Sene [12]64

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dâhiliye Mektubi Kalemi Evrakı:

DAB. DH. MKT. 1776/79, 16 Ra. Sene [1]308, DAB. DH. MKT. 1783/64, 9 Ra. Sene [1]308, DAB. DH. MKT. 1710/ 79, 2 Şaban [1]307, DAB DH. MKT. 1777/74. 16 Ra. Sene [1]308, DAB. DH. MKT. 1703/ 118, 7 Receb [1]307, DAB. DH. MKT. 1712/34, 8 Şaban [1]307.DAB. DH. MKT.1777/115, 20 Ra. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1780/34, 28 Ra. Sene [1]308. DAB. DH. MKT. 1786/4, 16 R. Sene [1]308, DAB. DH.

MKT. 1779/34, 25 Ra. Sene [1]308. DAB. DH. MKT.1777/115, 20 Ra. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1780/34, 28 Ra. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1866/ 60, 5 Safer [1]309, DAB. DH. MKT. 1786/4, 16 R. Sene [1]308, DAB. DH. MKT. 1779/34, 25 Ra. Sene [1]308., DAB. DH. MKT.1791/125, 2 Ca. Sene [1]308.DAB. DH. MKT.1777/115, 20 Ra. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1780/34, 28 Ra. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1786/4, 16 R. Sene [1]308, DAB. DH. MKT. 1779/34, 25 Ra. Sene [1]308. DAB. DH. MKT.1791/125, 2 Ca. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1865/ 42, 1 Safer [1]309. DAB. DH. MKT. 1866/ 29, 4 Safer [1]309, DAB. DH. MKT. 1867/51, 9 S. Sene [1]309.DAB. DH. MKT. 1865/ 79, 2 Safer [1]309.DAB. DH. MKT. 1867/ 4, 8 Safer [1]309, DAB. DH. MKT. 1868/65, 12 S. Sene [1]309. DAB. DH. MKT. 1868/60, 11 Safer [1]309, DAB. DH. MKT. 304/59_1, Fî 24 Rebi'ü'l-ahir sene [1]312, DAB, DH. MKT.1996/49, fî 11 Zi'l-ka'de sene [1]310, 27 Mayıs 1893, DAB. DH. MKT. 1868/65, 12 S. Sene [1]309. DAB. DH. MKT. 1867/ 63, 10 S. Sene [1]309. DAB. DH. MKT. 1868/60, 11 Safer [1]309. DAB. DH. MKT. 304/59_1, Fî 24 Rebi'ü'l-ahir sene [1]312, DAB, DH. MKT.1996/49, fî 11 Zi'l-ka'de sene [1]310, DAB. DH. MKT. 1867/ 63, 10 S. Sene [1]309, DAB. DH. MKT. 1865/ 97, 3 Safer [1]309. DAB. DH. MKT.1970/66, 16 Zi'l-hicce sene [1]309, DAB. DH. MKT.2513/142, 2 Rebi'ü'l-âhir sene [1]319

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Umum Vilayetler Tahrirâtı

DAB. Y. PRK. UM. 19/105_4, Fî 7 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19.105_1, Fî 2 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y. PRK. UM. 19/105_2, Fî 3 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19/105_3, Fî 6 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y. PRK. UM. 19/105_4, Fî 7 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19.105_1, Fî 2 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y. PRK. UM. 19/105_2, Fî 3 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19/105_3, Fî 6 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y.PRK. UM. 19/105_5, Fî 8 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y.PRK. UM. 19/105_6, Fî 9 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y. PRK. UM. 19/105_8, Fî 16 Teşrin-i Sâni sene [1]306. DAB. Y.PRK. UM. 19/105_13, Fî 23 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y. PRK. UM. 19/105_15, Fî 26 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y. PRK. UM.19/105_16, Fî 27 Teşrin-i Sâni sene [1]306. DAB. Y.PRK. UM. 19/105_17, Fî 28 Teşrin-i Sâni sene [1]306 DAB. Y.PRK. UM. 19/105_7, Fî 15 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y. PRK. UM. 19/105_4, Fî 7 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19.105_1, Fî 2 Teşrin-i Sâni sene [1]306. DAB. Y. PRK. UM. 19/105_2, Fî 3 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y.PRK. UM. 19/105_3, Fî 6 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19/105_5, Fî 8 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y.PRK. UM. 19/105_6, Fî 9 Teşrin-i Sâni sene [1]306,

DAB. Y. PRK. UM. 19/105_8, Fî 16 Teşrîn-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19/105_13, Fî 23 Teşrîn-i Sâni sene [1]306, DAB. Y. PRK. UM. 19/105_15, Fî 26 Teşrîn-i Sâni sene [1]306, DAB. Y. PRK. UM.19/105_16, Fî 27 Teşrîn-i Sâni sene [1]306.DAB. Y.PRK. UM. 19/105_17, Fî 28 Teşrîn-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19/105_7, Fî 15 Teşrîn-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 22/105_1, Fî 24 Ağustos sene [1]307.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yıldız Perakende Askeri Evrakı

DAB. Y.PRK. ASK.74/32_1, Fî 27 Zi'l-ka'de sene [1]308, DAB. Y.PRK.ASK.74/32_2, Fî 16 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_6, Fî 24 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK.ASK.74/32_3, Fî 17 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK. 74/32, 15 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_4, Fî 20 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_5, Fî 20 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_7, Fî 27 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_8, Fî Selh-i Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_8, Fî Selh-i Zi'l-hicce sene [1]308.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Dâhiliye Nezareti Maruzatı

DAB. Y. PRK. DH. 4/42_7, Fî 13 Muharrem sene 1309, DAB. Y.PRK. DH. 4/33, 9 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. DH. 4/42_6, Fî 21 Muharrem 1309, DAB. Y.PRK. DH.4/42_2, Fî 24 Muharrem 1309, DAB. Y.PRK. DH. 4/42_3, Fî 26 Muharrem 1309, DAB. Y.PRK. DH. 4/42_8, Fî 12 Muharrem 1309, DAB. Y. PRK. DH. 4/42_2, Fî 27 Muharrem 1309.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Sadaret Hususî Maruzat Evrakı

DAB. Y.A.HUS. 251/8_1, Fî 2 Safer sene [1]309, DAB. Y.A.HUS. 251/ 8_2, Fî 2 Safer 1309

Devlet Arşivleri Başkanlığı, İrade Dâhiliye Evrakı

DAB. İ.DH.1249/97885, Fî 8 Rebi'ü'l-Evvel sene [1]309, DAB. İ.DH.1249/97885, Fî 8 Rebi'ü'l Evvel sene [1]309, DAB. I.DH. 171/9056_2, Fî 6 Ca. Sene [12]64.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Babı-ı Ali Evrak Odası

DAB. BEO. 1663/124719_2, Fî 4 Safer sene [1]319, DAB, BEO. 1663/124719_1, 17 Mayıs [1]317.

Diğer Kaynaklar

- ACAR, Abdurrahman, ERGİN, M. Mesut (1951), “Halep’te Memlúklü Dönemine Ait Medrese Vakıfları” *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakóltesi Dergisi*, C.VIII, Sy.34, ss.479-518.
- AK, Mehmet (Bahar 2011) “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, Sy.17.
- AK, Mehmet (Bahar2016)“Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)” *OTAM* 39, ss.215-240.
- AKKÖZ, Hakan (2017), “XIX. Yüzyılda Halep Vilayetinin Etnik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Journal of History and Future*, April, Volume 3, Issue 1.
- AKSU, Ayşe(2015), *Osmanlı’da İki Amerikalı Misyoner, Levi Parsons Ve Pliny Fisk’in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları (1819-1825)*, İstanbul.
- AKYAY, Necmeddin (Nisan 1974), “Türkiye’de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar” *Mikrobiyoloji Bülteni*, Ankara Mikrobiyoloji Derneği, Ankara.
- ALAA, Alnhayer (2017), *6 Numaralı Halep şer’iyye Sicili’nin (Sayfa 201-280), Tercüme Ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kilis.
- ATAR, Zafer 2016, “İzmit Ve Çevresinde Kolera Salgını 1894” *Uluslararası Karamürsel Alp Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Ankara.
- AYAR, Mesut (2005), *Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892 – 1895)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (2010), *397 Numaralı Halep Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (943 / 1536) I, Dizin ve Transkripsiyon*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:109, Ankara.
- BATĐI, Özlem, (2017) “Seyahatnamelerde Osmanlı İnsanının Hastalıkları Ve Tedavi Yöntemleri”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, C.4, Sy.8.
- BAYRAKTAR, Hilmi (2004), *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti’nin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:8, Tarih şubesi Yayınları, Elazığ
- BERNARD, Lewis (2006), *Orta Doğu İki Bin yıllık Ortadoğu Tarihi*, Çev: Selen Y. Kölay, 3. Baskı, Ankara.

- BOZAN, Oktay (Ekim 2015), “Diyarbakır Vilayeti’nde 1894-1895 Kolera Salgını Ve Etkileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sy.218.
- BROWN, L.Car (2003), *İmparatorluk Mirası Balkanlar’da Ve Orta Doğu’da Osmanlı Damgası*, Çev: Gül Çağalı Güven, İletişim yayınları, İstanbul.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, “Halep”, C.10.
- ÇAKAR, Enver (1992), *H.931 (M.1524-1525) Tarihli Ve 125 Numaralı Halep İcmal Defteri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ.
- ÇAKAR, Enver (1998), *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ.
- ÇAKAR, Enver (2006), *17.Yüzyılda Halep Eyaleti Ve Türkmenleri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:13, Tarih Şubesi Yayınları No:11, Elazığ.
- ÇALIŞKAN, Adem (2018), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Halep Ermenileri (1800-1850)*, Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş.
- DAĞTEKİN, Tuba (2012), *Halep Vilayeti Evamir-İ Sultaniye Defteri (H.1133-1138/M.1720-1725) Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Şanlıurfa.
- DANIŞMEND, İsmail Hâmi, (1971), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, M.1258-1512, H. 656-918*, C.1, Türkiye Yayın Evi, İstanbul.
- DURMUŞ, Efe (2014), *Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2014.
- EDHEM, Eldem, GOFFMAN, Dainel,, MASTERS, Bruce (2012), *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, İzmir Ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, Türkiye İş bankası Kültür yayınları, İstanbul 2012.
- ELİBOL, Elibol Numan (2007), "Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi Ve Demeografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.12, Sy.2.
- ERCAN, Yavuz, “Yavuz Sultan Selim Dönemi”, *Genel Türk Tarihi*, C.5, Ankara.
- ERK, Nihal Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları Ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu” *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.4, Sy3, Ankara.

- GABOR, Agoston, MASTERS, Buruce (2009), *Encyclopedia Of The Ottoman Empire*, Facts On File, inc, New York.
- GERALD, Maclean (2006), *Doğuya Yolculuğun Yükselişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz Konukları (1580-1720)*, Çev: Dilek Şendil, YKY, İstanbul.
- GÜL, Abdülkadir (2009), "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek Ve Kızamık)" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sy.41, Erzurum.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2006)*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu ve Dizini 1. Kitap, Haz. Robert, Dankoff, Seyit Ali, Kahraman, Yücel, Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1.
- HATHAWAY, Jane (2016), *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, Çev: Gül Çağalı GÜVEN, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- İbn-Haldun, Mukaddime 1*, Haz: Süleyman Uludağ (2014), Dergah Yayınları, Ankara.
- İSHAKOĞLU, Ömer (2012), *Suriye Tarihi Osmanlı Dönemi Suriye'sinde Edebi Ve Kültürel Hayat (1800-1918)*, İstanbul.
- İVANOV, Nikolay(2013), *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi 1516-1574*, Çev: İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, TTK, Ankara.
- KARAKÖSE, Hasan, (1996), *1876-1918 Yılları Arası Ortadoğu Ve Halep, Basılmamış Doktora Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- KARAKÖSE, Hasan, Halep'te Sosyal, Ekonomik Ve Kültürel Durum (1876-1918 Yılları Arası" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 51, Ağustos 2017.
- KARAL, Enver Ziya (1988), *Selim III'ün Hat-Tı Hümayunları Nizam-ı Cedit 1789-1807*, TTK, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (2011), *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri*, C.VI, TTK, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (2011), *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri*, C.VII, TTK, Ankara.
- KARASU, Demet (2011) *1839-1850 Tarihli ve 8 Numaralı Halep Ahkâm Defterinin (S.1-100) Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kilis.
- KARPAT, H. Kemal (2010), *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul.

- KARPAT, Kemal H (2014), *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfusu*, Çev: Ceren Elitez, İstanbul.
- KILIÇ, Orhan (2004), *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırma Merkezi yayınları: 6, Elazığ.
- KIRIŞMAN, Mustafa, (Güz 2011), “Kolera Ve Çanakkale Boğazı”, *ÇTTAD*, XI/23, ss.151-155
- KOLOĞLU, Orhan (2005), “Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı Ve Mirza Malkom Han”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, C.6, Sy.2.
- KOLTUK, Nuran, SAĞLAMÇUBUKCU S.Atilla, vd (2018), *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Ed:M.Taner, Koltuk, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, No: 25, İstanbul.
- LÜLECİ, Abdullah (2014), “Mütareke Döneminde İstanbul'da Ermeniler Arasında Görülen Salgın Hastalıklar (1918-1922)”, *History Studies*, Volume:65, Issue 4, July.
- MANSEL, Philip (2017), *Halep Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükseliş Ve Düşüşü*, Çev: Nigâr Alemdar, İstanbul.
- MARCUS, Abraham (2013), *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, Çev: Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul.
- MASTERS, Bruce, Halep/Osmanlılar Dönemi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul, ss244-247
- Metropolitian Paul, *Ecumenizim in Aleppo*, 2007.
- ORTAYLI, İlber (2016), *Osmanlı'ya Bakmak Osmanlı Çağdaşlaşması*, İstanbul.
- ÖNEY, Celal (2016), *19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan Ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Bilim Dalı, Şanlıurfa.
- ÖZCAN, Tuğrul(2010), “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Yaşanan Sağlık Sorunları”, *History Studies*, Volume 2/3.
- ÖZDEMİR, Hikmet, (2005), *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, TTK, Ankara.
- ÖZKAYA, Yücel (2010), *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul.
- ÖZLÜ, Zeynel, TİRYAKİ, Kerim, *Osmanlıda Seferberlik Dönemlerinde Salgın Hastalıklara Karşı Halk Sağlığı Muhafazasına Dair Bulgular*, Ed.Tural MEHMETOĞLU, Zhuldyz SAKHI, Zeugma II. Uluslar Arası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi 18-20 Ocak 2019, Gaziantep, Tam Metin Kitabı, 2019, Cilt 2.

- ÖZLÜ, Zeynel (2014), “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Hazırlanan İki Risale, Vebâ-Yı Bakarî Ve Zâtülcenb”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12/23.
- ÖZLÜ, Zeynel- TİRYAKİ, Kerim, EMİNOĞLU, M. Ali (2019), *Türk- Alman Tıbbi İlişkilerine Bir Örnek: Almanya Tübingen Dar’ül-Fünûnu Serîriyât Muâvini Doktor Med Demir Ali’ye Göre Frengi Hastalığı, Tedavisi Ve Korunma Yöntemleri*, Ed.Tural MEHMETOĞLU, Zhuldyz SAKHI” Zeugma II. Uluslar Arası Multidisipliner alışmalar Kongresi 18-20 Ocak 2019, Gaziantep, Tam Metin Kitabı, Cilt 2.
- ÖZTÜRK, Mustafa (1997), “1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri”, *Ankara Üniversitesi, OTAM*, Sy.8.
- RAYMOND, Andre (2017), *Şehir hayatı ve Ortadoğu Şehirleri Geleneksel Arap Şehri*, Ed: Youssef M, Choueiri, ev: Fethi Aytuna), Orta Doğu Tarihi Din, Siyasi, Kültürel Ve Ekonomik Perspektiften, İstanbul.
- SAM, White, (2013), *Osmanlı’da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, ev: Nurettin Hüseyini, İstanbul.
- SAMUR, İbrahim (1995), *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 86, Kayseri.
- SAMUR, Sabahattin (1983), *Suriye Vilayetinin İdari Ve Sosyal Yapısı 1840-1908*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- SARIYILDIZ, Gülden (1994) “Karantina meclisinin Kuruluşu Ve Faaliyetleri” *Bellekten* C.58, C. LVIII, Sy222, TTK, Ankara.
- ŞİMŞEK, Fatma (2015), *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Liman Kentlerinde Karantina Uygulaması*, Ed. Şenol Katrancı, Fatma Şimşek, Araştırma-İnceleme Dizisi, s.12, Berna Türkdoğan Uysal Armağan Kitabı, Son ağ Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Kemal Hakan (2013), “Osmanlı Hâkimiyeti Döneminde Halep Şehrindeki Ticari Yapılanma”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6 Issue 8 October, ss.681-698.
- TURHAN SARIKÖSE, Selma (2013), *XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler Ve Salgın Hastalıklar*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2013.
- TURNA, Nalan (AĞustos 2011), “İstanbul’un Veba İle İmtihanı: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum Ve Ekonomi” *Studies Of The Ottaman Doman*, C.1 Sy.1, ss.1-36.

- UĞUZ, Sacit (2012), “1895 Tarsus Kolera Salgını”, *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*.
- ULUÇAY, M.Çağatay (2012), *Sancaktan Saraya (Seçme Yazılar)*, Haz: M. Sabri Koz, Haşim Şahin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- YAZICI Tâlîb,, “Halep”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul.
- YENİACUN, Selim Han (2017), *Osmanlı Suriye’sinde Bitmeyen Mücadele Amerika’nın Ve Misyonerlerinin Ortadoğu Macerasının Başlangıcı*, İstanbul.
- YİĞİT, İsmail, “Memlükler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.29, İstanbul.

